

Stichting Vrienden Lutherse Kerk Groningen

Bulletin 2008, no. 2

Ten geleide

Voor u ligt het tweede nummer van het Vriendenbulletin van 2008. De belangrijkste bijdrage is geschreven door ds. Susanne Freytag, de predikant van de Evangelisch-Lutherse Gemeente Groningen, over de ontwikkeling van het ambtsgewaad van de predikant tot in de huidige tijd. Aanleiding voor deze bijdrage is de vaststelling dat de zwarte toga met witte bef, die velen van vroeger zullen kennen, bijna uit het beeld is verdwenen. In plaats daarvan dragen vele voorgangers een gewaad, vaak wit, dat meer verwantschap lijkt te hebben met wat in de katholieke kerk gebruikelijk is (ware het niet dat een priester altijd een kazuifel draagt als hij de mis celebreert). Susanne Freytag schetst helder hoe dat zo is gekomen. Haar ontwikkelingsschets schenkt uiteraard bijzondere aandacht aan de lutherse kerk in Nederland. Het Groningse accent wordt verleend door de portretten van een aantal lutherse predikanten uit Groningen.

Wat het Stichtingsbestuur betreft heeft er zich een wisseling voorgedaan. Bernard Bouwman kon zijn drukke werkzaamheden bij de belastingdienst niet goed meer verenigen met zijn bestuurstaken en trad daarom af. Wij zijn hem veel dank verschuldigd voor zijn goedmoedige humor tijdens de bestuursvergaderingen en voor de inzet waarmee hij de afgelopen jaren de subsidies voor de concertreeksen 'Orgel Anders' heeft weten binnen te halen. Zijn plaats is ingenomen door Jan-Willem Tamminga. Hij was de afgelopen jaren een regelmatige bezoeker van 'Orgel Anders'. Over het bijzondere concert van organist Theo Jellema en dichter Rutger Kopland, die uit eigen werk voordroeg, heeft hij in december 2004 in het Friesch Dagblad bericht. Elders in dit nummer stelt hij zich even aan u voor. Verder denken we begin volgend jaar nog een nieuw bestuurslid te kunnen verwelkomen, zodat wij dan weer een oneven aantal zullen vormen.

De belangrijkste en zichtbaarste activiteit van de Stichting is en blijft voorlopig het organiseren van de concertreeks 'Orgel Anders'. Op 28 maart werd de reeks van 2007/2008 afgesloten met een bijzonder concert met orgel en dans. Aart Bergwerff begeleidde op orgel het duo Art's Dance. Op 29 augustus ging de nieuwe reeks van start met een goed bezochte avond over psalmzingen gedurende de afgelopen vier eeuwen. Dr. Arie Eikelboom hield inleidingen en het publiek kon vervolgens zelf meezingen, enthousiast begeleid door Jaap Kroonenburg op het orgel. Ook de volgende concerten waren in artistiek opzicht en qua bezoekersaantallen een succes te noemen. Het lijkt erop dat wij deze jubileumreeks – want al weer de vijfde in successie – financieel goed kunnen afsluiten. In het eerste nummer van 2009 zullen wij u hierover verder inlichten.

Met de feestdagen en de jaarwisseling voor de deur is het uiteraard gepast u prettige Kerstdagen en een voorspoedig 2009 toe te wensen. Hopelijk wilt u zo vriendelijk zijn deze wensen te retourneren - en ons ook in het volgend jaar weer met uw donaties bij te staan.

Namens het bestuur,
Victor M. Schmidt
voorzitter

Even voorstellen: Jan-Willem Tamminga

Sinds de zomer van dit jaar heeft Jan-Willem Tamminga (zoon van een van de orgelmakers Mense Ruiter B.V.) de bestuurstaken van Bernard Bouwman overgenomen. Hier iets over wie hij is en wat hij doet.

Ik heb geschiedenis en filosofie in Groningen gestudeerd en werk nu als journalist bij het Friesch Dagblad. Verder houd ik mij geregeld bezig met het schrijven van verhalen, cursieven en andersoortig ongerief, en treed daarmee zo nu en dan op.

De afgelopen jaren heb ik vaak de concerten van 'Orgel Anders' bezocht. Als zoon van een orgelbouwer zit de orgelmuziek mij zogezegd in het bloed. Sinds de afgelopen zomer zit ik in het SVLK-bestuur als opvolger van Bernard Bouwman. Mijn taak is derhalve zoveel mogelijk subsidies van overheids- en cultuurfondsen binnen te halen.

Jan-Willem Tamminga

Lutherse kerk in themanummer 'Groninger Kerken'

Recentelijk heeft het tijdschrift *Groninger Kerken* een speciaal nummer gewijd aan de lutherse kerk in Groningen (jaargang 25, nr. 3). Vier bijdragen behandelen achtereenvolgens het kerkgebouw en zijn inrichting, de zes gebrandschilderde ramen, de achttiende-eeuwse kaarsenkroon die vroeger in de kerk hing, en de architectuur van de zg. Lutherzaal. *Groninger Kerken* is een uitgave van de Stichting Oude Groninger Kerken te Groningen. Extra nummers zijn te bestellen via de Exploitatie Stichting van de lutherse kerk (p/a Haddingestraat 23, 9711 KC Groningen).

Uitnodiging 'Brandenburgs Buffet'

De kerkenraad van de Lutherse Gemeente en het Luthers Bach Ensemble (LBE) nodigen u van harte uit voor een persoonlijke kennismaking met het LBE. Dat is mogelijk tijdens een 'Brandenburgs' buffet op 3 januari (van 17 tot 20 uur) in de kerk. Het buffet wordt door een Brandenburgs Concert van J.S. Bach (no. 5 BWV1050) en een lezing omlijst. Bij deze gelegenheid willen wij een samenwerkingscontract tussen Lutherse Gemeente en het LBE officieel ondertekenen, waarin wij ons wederzijds voornemen bevestigen, de Lutherse kerkmuziek op een authentieke wijze te laten horen met daarvoor de Lutherse kerk van Groningen als basis voor repetities en cantatediensten. De instrumentalisten van het barokorkest genieten telkens weer van de prachtige akoestiek en van de authentieke en harmonieuze plaats van de cantates in de liturgie. Ook de projectzangers hebben tijdens uitvoeringen en repetities altijd de indruk dat ze met het zingen Bachs muziek in deze kerk 'horen'. Wij willen onze verbondenheid graag een wat vastere vorm geven. Daarom lijkt het ons een passend gebaar een samenwerkingscontract te sluiten, waarmee we verzekerd zijn van wederzijdse steun in ons gemeenschappelijk streven.

Het 'Brandenburgs Buffet' heeft de vorm van een 'koekje van eigen deeg'. Wij hebben hiervoor gekozen omdat het gezellig is, omdat het vast en zeker zal functioneren en tenslotte om het voor ons betaalbaar te maken. Het is namelijk de bedoeling, dat u zelf een kleine eetbare bijdrage (soepen, salades, hartige gebakjes, koude en warm gehouden vegetarische, vis- en vleeschotels, kazen, fruit, noten en overige lekkernijen) voor het buffet meebrengt. Voor koffie, thee, sap en wijn zorgen wij zelf. Het geheel zal een zeer verrassend barok(!) buffet opleveren. Van harte welkom!

Ds. Susanne Freytag (namens de Ev.-Lutherse Gemeente Groningen)
Beate Smeding (namens het Luthers Bach Ensemble)

Zwart – wit. Het ambtsgewaad van de (lutherse) predikant

In deze bijdrage wil ik kort de geschiedenis en ontwikkeling schetsen van het ambtsgewaad van de predikant tot in de huidige tijd, met bijzondere nadruk op de lutherse kerk in Nederland. De predikantenportretten in de kerkenraadskamer van de lutherse kerk in Groningen geven een aardig beeld van deze ontwikkeling en daarom beeld ik er een aantal af.

De reformatie stapte in het licht van het priesterschap van alle gedoopten af van het priestergewaad voor de predikant. De predikant had dan ook een andere positie en rol dan de priester, die als taak de bemiddeling van het heil had. In de vernieuwing van de eredienst was Luther er op bedacht alle elementen te vermijden, waarin de priester het offer van Christus liturgisch zou herhalen.

In plaats van een priestergewaad droeg de predikant nu deftige burgerkleding. Het merkwaardige deed zich echter voor dat de predikant meestal de burgerkleding van een *vorige* generatie droeg. De predikant liep dus meestal één of meer modes achter. Hoewel zijn kleding dus burgerkleding was, was deze in de praktijk ambtskleding.

(afbeelding 1: Ds. Cornelis van den Oever (1802-1877), foto overgenomen uit Cossee p. 157)

Mantel en bef

Aan het eind van de achttiende eeuw droegen de predikanten een mantel met bef, waarbij de hervormde en de lutherse predikanten een smalle bef met een brede zoom droegen en de Waalse en de remonstrantse predikanten een brede bef met een smalle zoom. De mantel werd ook kleiner, waaronder dan een herenjas werd gedragen, die aan de voorkant kort was en aan de achterkant lange panden had. Gaandeweg werd de driekantige steek het standaard hoofddeksel;

naderhand werd hierbij verwezen naar de Drie-eenheid. Onder de mantel droeg men een zwarte kuitbroek en zijden kousen.¹

In de negentiende eeuw kwam de pantalon steeds meer in zwang. Op de afbeeldingen van de lutherse predikanten van Groningen, ds. P.C. Verweij (1810-1815) en ds. G. Eckhardt (1817-1847), herkennen we de zwarte herenjas en de bef.

(afbeelding 2 en 3: ds. P.C. Verweij 1815-17 en ds. G. Eckhardt 1817-1847, foto S. Freytag)

De opkomst van de toga

Een aantal ontwikkelingen leidden tot de opkomst van de toga.² De Waalse predikanten droegen al sinds halverwege de zeventiende eeuw een toga of tabberd (of tabbaard). Deze dracht is waarschijnlijk uit Frankrijk overgenomen. Ook de Leidse hoogleraren, de rechters, advocaten en magistraten droegen in deze tijd een toga.

De Nationale vergadering van de Bataafse Republiek kondigde op 5 augustus 1796 de scheiding van kerk en staat af. Daarbij werd als bepaling opgenomen dat geestelijken niet meer in ambtskleding op straat mochten verschijnen. Dit was met name gericht tegen een herleving van de processie- en bedevaartscultuur, maar had als neveneffect dat de predikant ook niet meer in zijn herkenbare 'ambtskleding' over straat mocht. Tot 1798 was deze bepaling van kracht. Hierdoor waren predikanten die in de dienst hun gewone ambtskleding wilden dragen maar daarmee niet over straat mochten, verplicht zich voor de dienst helemaal om te kleden. Het dragen van de toga als een gewaad over de burgerkleding kwam o.a. daardoor in zwang. Ook ontwikkelingen in de buurlanden droegen hiertoe bij. In Duitsland werd in 1811 de toga de officiële ambtskleding van de predikant. Koning Friedrich Wilhelm III van Pruisen bepaalde dat de lutherse predikanten en de rabbijnen tijdens de godsdienstoefening voortaan een door hem ontworpen zwarte toga dienden te dragen. Ook als de predikant als toehoorder een kerkdienst bezocht, diende hij in toga te verschijnen, evenals bij officiële ontvangsten en plechtigheden. Voor het ontwerp greep de koning terug op afbeeldingen van Luther.³

In 1817 werd in de hervormde kerk voor het eerst voorgesteld om de toga als ambtskleding in te voeren. Het voorstel haalde het niet en er werd besloten de kledingkeuze vrij te laten. In 1820 kwam ook in lutherse kring de discussie over de ambtskleding op gang. Het verzoek om de invoering van een meer gepast en statelijk ambtsgewaad werd in de synode behandeld. Bovendien zou door dit gewaad niet de persoon, maar het ambt worden benadrukt. Voorlopig kwam het echter tot een negatief advies. Hierbij speelde ook de slechte financiële situatie een rol. Men zag op dat moment geen kans de invoering van een nieuw ambtsgewaad voor de predikanten te bekostigen.⁴ In 1837 werd het verzoek om de invoering van de toga in de synode herhaald. Daarbij werd beklemtoond dat het niet invoeren van de toga, terwijl de mantel met bef steeds minder als ambtskleding gedragen werd, zou leiden tot willekeur en modegrillen in de predikantenkleding. Ook deze keer speelden de financiën bij de afwijzing een rol. Daarnaast wilde men niet als enige kerk tot invoering van de toga overgaan.⁵

De toga officieel ambtsgewaad in de Evangelisch-Lutherse Kerk

In 1842 werd de vraag naar de toga als ambtsgewaad opnieuw in de synode aan de orde gesteld in het kader van een rapport van de commissie 'ter verbetering der gebreken in de eeredienst'. Na de stemming onder de predikanten te hebben gepeild en eventuele financiële bezwaren te hebben weggenomen, adviseerde de Synodale Commissie aan de synode tot aanbeveling van de toga over te gaan. Deze stelde voor om met ingang van 1844 de toga te gaan dragen. In de brief aan de predikanten werd gewezen op het minder gepaste van mantel en bef, omdat deze ook door anderen dan de leraarsstand werden gedragen. Blijkbaar is de toga voor de lutheranen vooral een standsgewaad geweest, waarmee men afstand kon nemen van de aansprekers die in een soortgelijke kleding de mensen op de hoogte stelden van het overlijden van een persoon (nu gebeurt dit d.m.v. een rouwkaart).⁶ In 1844 volgde de Remonstrantse Broederschap met de invoering van de toga.

In 1851 vroegen studenten uit Groningen en Utrecht aan de Algemene Synodale Commissie van de hervormde kerk om zich voor de toga uit te spreken. Deze besloot dit vrij te laten en de tijd haar werk te laten doen. Pas in 1854 sprak de synode zich uit voor de wenselijkheid van de toga.⁷ De invoering van de toga had tot gevolg dat de predikant op straat gewone burgerkleding droeg en niet meer als predikant herkenbaar was en in de dienst de toga van de geleerden en juristen droeg. De toga is dus ambtskleding van de predikant wanneer hij of zij voorgaat in de dienst. In de gereformeerde kerken zag men af van een ambtsgewaad omdat het een onderscheid maakt tussen predikant en gemeenteleden.

De invoering van de toga zien we terug in het portret van ds. W.J.F. Meiners (1875-1878), die zich in toga liet fotograferen. Alle volgende lutherse predikanten in Groningen hebben zich in gewone burgerkleding in pak en stropdas laten portretteren, onder wie ds. A. C. Schade van Westrum (1908-1912 en 1918-1931).

(afbeelding 4,5 en 6: ds. W.J.F. Westrum (foto's S. Freytag) en ds. C. J. Munter, overgenomen uit Jans, *Grepen uit de geschiedenis van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Groningen*, 1982, p.93)

Meijners, ds. A.C. Schade van

De liturgische beweging en het witte liturgisch gewaad met stola

De liturgische beweging, die in het midden van de twintigste eeuw opkwam, zette zich in voor een vernieuwing van de liturgie. Men greep daarbij terug op de liturgie uit de eerste eeuwen van het Christendom. Daardoor kwam ook het denken over de liturgische kleding op gang. Waar de eredienst de brede aandacht krijgt als een vierend, gedenkend, lovend gebeuren kwam ook de witte gebedsmantel in beeld. De zwarte toga werd verbonden met een opvatting over de dienst, waarin de preek en het lerende aspect centraal staan en waarbij de gebeden en liederen alleen maar bijzaak lijken te zijn. De zwarte toga als kleding van de geleerden werd nu als minder kerkelijk gezien. Het witte liturgische gewaad herinnert aan de witte doopjurk. Het witte gewaad heeft ook Bijbelse papieren. Volgens Openbaring 7:9 dragen de deelnemers aan de hemelse eredienst witte gewaden. Bij een wit liturgisch gewaad wordt ook een stola gedragen die de kleur van het kerkelijk jaar volgt. In de katholieke traditie is de stola het symbool van het priesterambt. Waar in de protestantse kerken het witte liturgisch gewaad met stola wordt gedragen, betekent dit

(Ds. S. Freytag, Foto J.M.C. Schaap)

niet dat de predikant zich als priester wil voordoen, maar dat hij of zij het vierende karakter van de dienst naast het lerende karakter wil benadrukken. De evangelisch-lutherse kerk was in Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw voorloper in de liturgische beweging. De meeste lutherse predikanten zijn dan ook gaandeweg de tweede helft van de vorige eeuw op een wit gewaad met stola overgegaan. Sommigen hebben gekozen voor een mengvorm: een zwarte toga met

een stola erover. Intussen is de witte toga onder de protestantse predikanten wijd verbreid; zes van de zeven predikanten kiest in deze tijd voor een witte toga. Omdat er in de Lutherse kerk – anders dan in kerken elders - geen voorschrift rond het ambtsgewaad bestaat, wordt de keuze aan de predikanten overgelaten.

Zo kunnen tegenwoordig Lutherse predikanten voorgaan in zwarte toga, met of zonder stola, in een grijs liturgisch gewaad, in een wit liturgisch gewaad met stola - of in gewone burgerkleding. Alleen de mantel met bef is volledig in onbruik geraakt; in 1970 overleed de laatste Nederlandse predikant die nog bef, mantel, steek en kuitbroek had gedragen.⁸

Ds. Susanne Freytag

Predikant Evangelisch-Lutherse Gemeente Groningen

De **Stichting Vrienden Lutherse Kerk Groningen** heeft als doel de ondersteuning van het instandhouden van het lutherse gebouwencomplex aan de Haddingestraat 23 te Groningen. Donateurs die minimaal € 15,- of meer per jaar bijdragen, ontvangen dit bulletin gratis.

Losse nummers zijn verkrijgbaar voor € 1,50

Aanmeldingen als donateur zenden aan:
Stichting Vrienden Lutherse Kerk Groningen
secretariaat: Haddingestraat 19a
9711 KB GRONINGEN

Postbank 2808331 Groningen
website: www.svlk.nl
email: info@svlk.nl

Colofon

Bijzondere dank:
Ds. Susanne Freytag

Redactie:
Tymen Jan Bronda
Date Jan Jongsma
Victor M. Schmidt

Voorpagina:
Op de voorpagina ziet u een afbeelding van het voormalige Schnitger/Garrels & Radeker/Freytag-orgel van de Lutherse kerk in Groningen. In 1851/52 werd het Schnitgerorgel van de lutherse kerk Groningen voorzien van een groot rugwerk door de orgelmaker Hermann Eberhard Freytag (zoon van Hermann Heinrich Freytag, leerling van de in de Lutherse kerk begraven Groninger orgelmaker Albertus Anthoni Hinsz). Dit rugpositief is bij de bouw van het nieuwe Van Oeckelenorgel (1896) geplaatst in de (voorm.) Hervormde kerk van Gasselternijveen (Dr.).

Uitgave van de SVLK te Groningen

©2008 SVLK Groningen

¹ Eric H. Cossee, 'Het ambtsgewaad van de Nederlandse predikant', in: *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*, red. Arie L. Molendijk, Hilversum 2003, pp. 147-164, i.h.b. pp. 148-152.

² M.J. Aalders, *De komst van de toga: een historisch onderzoek naar het verdwijnen van mantel en bef en de komst van de toga op de Nederlandse kansels, 1796-1898*, Delft 2001; Cossee, 'Het ambtsgewaad', pp. 152-159.

³ Aalders, *De komst van de toga*, p. 12.

⁴ Vgl. Aalders, *De komst van de toga*, p. 46 e.v.

⁵ Vgl. Aalders, *De komst van de toga*, p. 86.

⁶ Vgl. Aalders, *De komst van de toga*, p. 86 v., en Cossee, 'Het ambtsgewaad', p. 158.

⁷ Aalders, *De komst van de toga*, p. 97 e.v.

⁸ Cossee, 'Het ambtsgewaad', p. 156.

CD's van 'Orgel Anders'

In principe wordt elk concert in de Lutherse kerk in de reeks 'Orgel Anders' door Martin Kwant met zijn professionele apparatuur opgenomen. Van het derde concert van de laatste 'Orgel Anders'-reeks is de opname nu op CD verschenen. Bert van den Brink (orgel en piano), Clemens van der Feen (bas) en Jasper van Hulten (drum) improviseren in Jazz stijl.

De CD is te bestellen bij het secretariaat van de SVLK en kost € 7,50 (excl. verzendkosten).

'Orgel Anders' van 2008-2009 is de vijfde reeks en dat kleine jubileum grijpt de SVLK graag aan om nog meer CD 's uit brengen.